

Replik til Hanne Sanders

AF
JENS RASMUSSEN

Hanne Sanders har i *Historisk Tidsskrift* 116:2 (2016), s. 564-567 anmeldt min *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)* med ”udgangspunkt i min egen bog”, som hun siger. Anmeldelsen drejer sig derfor for en stor del om Sanders’ stockholmske doktorafhandling fra 1995: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, der er en komparativ studie af vækkelsen på Langeland og i Skara Stift. Sanders ser mange ligheder mellem vore to bøger med hensyn til de vakes rolle i forhold til stat og elite, titlerne på de to bøger og en historisk forståelse af den lutherske kultur uden vægtlægning på det specifikt teologiske. Tillige anføres den kritik, at det er svært at bedømme andagtslitteraturens anvendelse og udbredelse hos de vakte. Sanders mener, at det er usikkert, om de vakte fik lutherske tanker fra andagtslitteraturen. Hun beskylder mig for ikke at henvise til hendes bog, men både hun og andre vigtige vækkelsesforskere er nævnt.¹ Sanders henviser ikke selv til min bog fra 1979 om forholdet mellem præsten U.A. Plesner (Humble Sogn) og den langelandske vækkelse.² Med denne replik ønsker jeg at svare på kritikken og at tydeliggøre forskellene mellem os.

Sanders fremhæver, at der med bondevækkelsen 1820-1850 er tale om en særskilt konfliktskabende protestantisk vækkelseskultur.³ Min

¹ Jens Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016, s. 15, 23-27, 29, 84, 87, 208, 274; note 3-4, 18, 27-29, 59, 76, 167, 175. Jeg har imidlertid glemt en notehenvisning s. 69, hvor jeg meget kort karakteriserer de vakte og forholdet til samfund, præster osv. Jeg kunne her have henvist til Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, Stockholm 1995, s. 294-296 og andre vækkelsesforskere.

² Der anvendes nogenlunde det samme lokale kildemateriale (især Humble Sogn). U.A. Plesners *virke som embedsmand og politiker*, Odense 1979. Se omtalen af U.A. Plesner: Sanders 1995, s. 102, 218, 230, 266, 275 (note 75). Forholdet mellem de vakte og elite, ikke mindst på Langeland, har jeg fortsat behandlet i min ph.d.-afhandling fra 1995, Syddansk Universitet, som er trykt i Odense 1996 i en revideret udgave: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*.

³ Forstået som en privat sag knyttet til troen, og som derved (ufrivilligt) fremmer sekularisering. Sanders undersøger i sin bog de vakes før-sekulære folkelige bevægelse 1820-50 og understreger deres modstand mod den kirkelige og

kulturforståelse inddrager både de vakte og eliten. Der er konflikt, men mit fokus er sammenhængen. Jeg påviser en luthersk *fælleskultur* med variationer, som har været med til at skabe homogenitet i folkekirken.

Min analyse af andagtslitteraturens lutherske betydning medfører en klar korrektion til P.G. Lindhardts opfattelse, at de vakte var pietister og ikke-lutherske.⁴ De vakte indgik derimod i en luthersk læsekultur præget af 1600-1700 tallets luthersk-ortodokse og pietistiske andagtslitteratur. I lyset heraf tolkede de også Bibelen. Der er tale om religiøs litteratur, forstået som liturgiske tekster. De er bl.a. anvendt til oplæsning i de gudelige forsamlings andagter, der har liturgisk præg, hvilket fremgår af samtidige iagttagere af forsamlingerne. Sanders har helt sprunget denne synsvinkel over i sin bog, idet hun slet ikke omtaler andagtslitteraturen i sammenhæng med beskrivelsen af forsamlingernes indhold.⁵ Andagtslitteraturen indeholdt udlægninger af Bibelen i form af prædikener, bønner, bibeltekster osv. Sanders lægger udelukkende vægten på de vakes direkte læsning i Bibelen uden noget tolkningsmønster fra bøger eller lignende – heller ikke fra andagtsbøger.

Præsternes og sognemenighedens bibellæsning var ligeså vigtig som de vakes, men det har Sanders ikke lagt vægt på i sin bog. De kirkelige ledere – ofte kaldt for skrifteologer – uddelte bibles til almuen for at fremme bibellæsningen. På Fyn uddeltes fra 1816 til 1841 11.174 Ny Testamenter. På mange af de fynske skoler blev Bibelen anvendt i faget læsning. En hel del præster holdt bibellæsninger for menigheden og ungdommen. Sanders har således ikke ret i, at præsterne søgte at bevare et tolkningsmonopol, idet ”man ikke lod folk få adgang til Bibelen”.⁶ Det var farligt for præsternes egen stilling, mener Sanders. Jeg har fundet, at der er væsentlig sammenhæng mellem de vakte, sognemenigheden og eliten af kirkelige ledere og præster. De vakte gik til gudstjeneste søndag formiddag hos de præster, der ikke åbenlyst modarbejdede dem, og de holdt gudelige forsamlinger om eftermiddagen. Det kan godt være, at de kritiserede præstens prædiken, men de støttede den gamle lutherske liturgi, dåb og nadver – ja, til dels knyttede de an til Grundtvigs dåbssyn i 1830’erne. Dette er som i titlen på min bog en ”luthersk fælleskultur”, hvor kultur forstås som fællesskabets kultur, både vakte, elite osv. i forskellige varianter. Der er forskel på de to bogtitlers brug af ordet ”kultur”.

verdslige elite. Hun skriver: ”Vækkelse er en konflikt”, Sanders, 1995, s. 22.

⁴ Rasmussen, 2016, s. 11.

⁵ Rasmussen, 2016, s. 84. Sanders, 1995, s. 99.

⁶ Sanders, 1995, s. 276-279.

De vakes liturgiske brug af den gamle andagtslitteratur fra ortodoksiens og pietismens tid må også ses i sammenhæng med den offentlige gudstjeneste. Det er inspirationen i deres lutherlæsning, der i 1830'ernes ritualdebat fører til de vakes forsvar for det gamle *Kirkeritual* (1685) mod elitens ønske om en revision. De vakte fastholdt i adresser til regeringen det luthersk-ortodokse præg på ritualet: "Det skulle senere vise sig, at diskussionerne omkring forholdet mellem lægfolks rituelle religiøse liv og elitens ritual-ønsker blev en proces, som mandede ud i en gensidig tilpasning".⁷ Stadig lever dette gamle kirkerituals religiøse sprog i nutidens lutherske ritualer i folkekirken.

Der var mange veje til udbredelsen af andagtslitteratur. Bag formidlingen af andagtsbøger stod lægprædikanter, præster og bogforlag samt præstegårdes lånebiblioteker. De høje oplagstal tyder på udbredelse blandt de vakte. Sanders er i anmeldelsen meget skeptisk over for udbredelsen af andagtsbøger blandt de vakte. Hun skriver, at jeg ikke kan dokumentere, at enhver vakt selv har læst andagtslitteratur. Det kan vist ingen. Det kan man imidlertid heller ikke med bibellæsning, som er Sanders grundlag. Hun gør i sin bog fra 1995 meget lidt for at argumentere for bibellæsningens udbredelse blandt de vakte. Blot nævner hun med eksempler enkelte vakes brug af Bibelen.⁸ I anmeldelsen 22 år senere mener Sanders, at min dokumentation, som fremlægger lægprædikanters boglister over de vakes læsning ved de gudelege forsamlinger, er utilstrækkelig. Der er imidlertid meget, der taler for flittig anvendelse af denne andagtslitteratur. Eksempelvis viser De Stærke Jyders bogliste i Mindestuen i Nørre Snede med påtegninger af ejere, at det var vigtigt for en vakt at eje en andagtsbog.⁹

Sanders mener, at hendes kulturforståelse passer med min. Sanders ønsker ifølge sin bog fra 1995 en "historisk specifik anvendelse af kultur",¹⁰ og hun forstår vækkelserne som "almen".¹¹ Sanders vil have en historisk analyse (på grundlag af retskilder og brevstof). Hun citerer forskere som Lynn Hunt og Roger Chartier. Sidstnævnte ønsker at undersøge "the history of cultural practices".¹² Mit udgangspunkt er imidlertid et andet. Med andagtslitteraturen ønsker jeg at inddrage det specifikt religiøse/teologiske i vækkelsesforskningen. Det afviser Sanders som grundlag – mere tydeligt i sin afhandling end i anmeld-

⁷ Rasmussen, 2016, s. 237.

⁸ Sanders, 1995, s. 264-68, 270-272.

⁹ Rasmussen, 2016, s. 88f., note 86-87; jf. s. 90-93, note 92, 94, 97, 103, 116, note 117.

¹⁰ Sanders, 1995, s. 19.

¹¹ Sanders, 1995, s. 22.

¹² Sanders, 1995, s. 19.

delsen.¹³ I anmeldelsen af min bog mener Sanders, at jeg også undgår den teologiske idéverden og holder mig til en historisk analyse af helhedsperspektivet. Det er ikke korrekt. Jeg fastholder den teologiske idéverden sammen med den historiske analyse.¹⁴ Begge dele er nødvendige, hvis man vil analysere andagtslitteratur.

Sanders udleder det generelt lutherske i sin historiske analyse. Men det er ifølge A. Pontoppidan Thyssen nødvendigt med en teologisk helhedsanalyse af andagtslitteraturen.¹⁵ Det har jeg gjort, men det udelukker ikke, at der også ses på andagtsbøgernes forskelligheder og nuancer (luthersk-ortodoksi, forskellige holdninger angående pietisme, herrnhutisme). Disse forskelle er også med.¹⁶ Bevægelsen i analysen går fra det specifikt religiøse/teologiske til det kulturelle fælles aspekt. På det grundlag kan kulturens forhold til religion forstås smalt, dvs. i sammenhæng med liturgi, ritual, trosforestilling osv., men også forstås bredt, dvs. i sammenhæng med samfund og fællesskab, syn på øvrighed og levevis, hvilket involverer politik, litteratur, filosofi osv.¹⁷ Min bog beskæftiger sig med begge betragtningsmåder.¹⁸

Sanders ønsker at ”diskutere de dele i Rasmussens bog, som adskiller sig fra min bog”.¹⁹ Anmeldelsen ser dog meget efter ligheder mellem de to bøger. Det giver fejlopfattelser. Det kan let blive et upræcist spor at lede efter ligheder ud fra brugen af ord og begreber, som er en del af et fælles sprog. Vi bruger selvfølgelig ofte de samme ord og begreber, eksempelvis Gud, Djævelen, retfærdiggørelse ved tro samt verdensbillede, politisk kultur m.m. Men der er også forskelle, f.eks. når Sanders taler om ”de vaktens asketiske livsstil”, der er udledt af Bibelen, hvor jeg om samme bruger ”det nye liv” (i Kristus). Dette inkluderer en teologisk bearbejdelse om troens frugter, som – ud over Bibelen – også er udledt af Luthers prædikensamlinger og andre andagtsbøger, som de vakte fik læst op i forsamlingerne.

Det har været interessant at læse Hanne Sanders afhandling fra 1995 om vækkelser, som har fokus på en konfliktskabende protestantisk kultur, hvor min bog lægger vægt på en luthersk fælleskultur.

¹³ Sanders, 1995, s. 29, 261. Se Sidsel Eriksens kritik af Sanders afhandling fra 1995: ”Debatanmeldelse: Om tolkningen af de tidlige skandinaviske vækkelser”, *Fortid og Nutid*, København 1997, s. 130-139.

¹⁴ Rasmussen, 2016, s. 70-80, 136-142.

¹⁵ Rasmussen, 2016, s. 33-34.

¹⁶ Rasmussen, 2016, s. 142-183; jf. s. 88ff., 95ff.

¹⁷ Rasmussen, 2016, s. 27.

¹⁸ Jf. Per Bilde: ”Begrebet Religion”, *Chaos. Dansk-norsk tidsskrift for religionshistoriske studier*, 15 (1991), s. 3-24.

¹⁹ Anmeldelsen, s. 564.